

Katarzyna Wałęcka-Matyja

Instytut Psychologii
Wydział Nauk o Wychowaniu
Uniwersytet Łódzki

RODZINNE DETERMINANTY EKSKLUZJI SPOŁECZNEJ DOROSŁYCH DZIECI ALKOHOLIKÓW

Wprowadzenie

Rozpatrując problematykę doświadczeń indywidualnych, nabywanych przez człowieka w środowisku rodzinnym, najlepszym ujęciem definicyjnym rodziny jest pojmowanie jej jako systemu, w którym istnieją wzajemne oddziaływania wszystkich jego członków. Współcześnie przyjmuje się, że osoby tworzące rodzinę stanowią dla siebie wspólny układ odniesienia, będąc źródłem wzorów zachowań, podejmowanych aktywności, postaw, a także uznawanych wartości (Rostowska 2009).

Rodzina, jako potencjalnie najlepsze miejsce, w którym istnieją warunki sprzyjające rozwojowi psychicznemu, fizycznemu, społecznemu i moralnemu, zapewnia młodemu pokoleniu udane dzieciństwo. W literaturze przedmiotu okres ten jest uznawany za jeden z ważniejszych w rozwoju człowieka, z uwagi na szereg intensywnie zachodzących w organizmie młodego człowieka zmian, dokonujących się w wielu sferach: fizjologicznej, anatomicznej oraz psychicznej (Białecka-Pikuł, Kielar-Turska 2003).

Dzieciństwo, przebiegające w środowisku stwarzającym korzystne warunki dla integralnego rozwoju człowieka, stanowi potężny kapitał, który dziecko wniesie w swoje dorosłe życie. Z kolei okres dzieciństwa zabarwiony zaniedbaniem realizacji funkcji rodziny, spędzony w środowisku dotkniętym patologiami, jak np. alkoholizm, bezrobocie, ubóstwo, nie stwarza warunków umożliwiających prawidłowy rozwój człowieka.

W niniejszej pracy analizie psychologicznej poddano sytuację rodzinną i obraz dzieciństwa spostrzegany przez Dorosłe Dzieci Alkoholików (DDA)¹ w kontekście zjawiska ekсклюzy.

---

¹ Według M. Sobolewskiej-Mellibrudy (2009) syndrom DDA oznacza zespół utrwalonych osobowościowych schematów funkcjonowania psychospołecznego, których źródło tkwi w dzieciństwie

Przyjęto, że rodzina alkoholowa to rodzina, w której przynajmniej jeden z jej członków pije w sposób przynoszący szkodę. Dotyczy to przeważnie rodzin, w których ktoś jest uzależniony od alkoholu (Sztander 1993).

Skutki uzależnienia od alkoholu są niebezpieczne dla funkcjonowania całego systemu rodzinnego, ponieważ uniemożliwiony zostaje rozwój poszczególnych członków rodziny. Ponadto grupa rodzinna jest zamknięta na kontakty z otoczeniem zewnętrznym, relacje między jej członkami nie opierają się na szczerości, wzajemności, zaś role oraz normy nie są jasno określone i zaakceptowane przez wszystkich członków rodziny (Woronowicz 1998).

Na szczególną uwagę zasługuje jednak sytuacja dziecka w rodzinie alkoholowej, posiadającego doświadczenia, którym nie potrafi podołać, którego dzieciństwo jest zakłócone (Kucińska 2002; Widera-Wysoczyńska 2001). Według badaczy tej problematyki, dzieci z rodzin alkoholowych przejawiają szerokie spektrum problemów psychologicznych, często sprawiają trudności natury wychowawczej, przechodzą inicjację przestępczą oraz zwykle dziedziczą pozycję społeczno-zawodową rodziców (Marczak 1994; Firlit-Fesnak 1995; Łuczak, Przybysz 2002).

Jak wynika z analizy literatury przedmiotu, w rodzinach dotkniętych alkoholizmem kumuluje się zwykle wiele niekorzystnych czynników, do których zaliczane są: niskie wykształcenie rodziców, brak kwalifikacji zawodowych, bezrobocie, zły stan zdrowia, przemoc, przestępczość oraz zaniedbywanie dzieci (Firlit-Fesnak 1995; Ochmański 1997).

Wyżej wymienione czynniki w konsekwencji prowadzą do ekсклюzy (ekonomicznej, politycznej, społecznej, kulturowej) wszystkich członków rodziny alkoholowej (Silver 1994; Saraceno 2001).

Z uwagi na niski poziom wykształcenia oraz wysoki poziom bezrobocia cechujący rodziny alkoholowe ich członkowie doświadczają wykluczenia o charakterze ekonomicznym. Ubóstwo i bieda oraz szereg ich konsekwencji ograniczają tym osobom możliwość partycypacji w zaspokajaniu nawet podstawowych potrzeb materialnych.

Brak dostępu do informacji i możliwości niezbędnych do zaangażowania się w życie polityczne oraz niewykorzystywanie prawa do decydowania o kwestiach istotnych dla społeczności lokalnej to przejaw doświadczanego przez członków rodzin alkoholowych wykluczenia politycznego. W tym przypadku powstaje spirala wykluczenia, gdyż osoby wykluczone nie zabierają głosu w swoich sprawach, co w konsekwencji powoduje, że ich potrzeby nie stają się przedmiotem społecznej debaty.

Przez „wykluczenie społeczne” pojmuje się również brak możliwości uczestnictwa w różnych dziedzinach życia społecznego osób z rodzin alkoholowych.

---

przebiegającym w rodzinie alkoholowej. Utrudnia on osobie właściwy, bezpośredni kontakt z rzeczywistością oraz powoduje psychologiczne zamknięcie się w traumatycznej przeszłości. Powoduje to przeżywanie i interpretowanie aktualnej rzeczywistości przez pryzmat bolesnych doświadczeń z dzieciństwa (za Wawerska-Kus 2009).

W konsekwencji proces ten prowadzi także do utraty możliwości korzystania ze związanych z tym uprawnień. Osoby wykluczone tracą szansę skutecznego porozumiewania się z otoczeniem społecznym, a także zdolność do budowania rozwiniętej sieci relacji międzyludzkich, tak istotnej w radzeniu sobie z sytuacjami trudnymi. Co więcej, osoby doświadczające ekskluzji społecznej nie identyfikują się z innymi wykluczonymi. Powoduje to zjawisko podwójnego wyobcowania – od społeczeństwa i od siebie nawzajem (Czapiński 2009).

Ostatnim, wymienionym aspektem ekskluzji doświadczanej przez członków rodzin z problemem alkoholowym jest brak kontaktu z kulturą (zarówno tzw. kulturą wyższą, jak i kulturą popularną). Fakt ten powoduje, że osoby wykluczone tracą odniesienie do ram symbolicznych, w których odbywa się społeczna komunikacja (Czapiński 2009).

W niniejszej pracy skoncentrowano się na rozpatrzeniu czynników pochodzących ze środowiska rodzinnego, mających wpływ na poczucie ekskluzji społecznej Dorosłych Dzieci Alkoholików. Wyróżnienie ze zjawiska **ekskluzji** jego typu **ekskluzji społecznej** ma na celu doprecyzowanie obszaru badań, ponieważ poszczególne aspekty wykluczenia często nakładają się na siebie, a problemy osób marginalizowanych wzajemnie się warunkują.

Wskazanie obszarów korekcyjnych i terapeutycznych związanych z rozwiązywaniem problemów alkoholowych odgrywa znaczącą rolę w rozwiązywaniu zagrożeń związanych z doświadczaniem biedy i wykluczenia społecznego. Zatem istnieje potrzeba prowadzenia badań w tym zakresie nie tylko z naukowego, ale także praktycznego punktu widzenia. Miałyby one bowiem w perspektywie poprawić jakość życia badanych osób, a także umocnić społeczeństwo, do którego przynależą.

Cel badań i pytania badawcze

Niniejsza praca miała na celu ukazanie specyfiki przebiegu dzieciństwa w rodzinie z problemem alkoholowym, a także określenie rodzinnych determinant ekskluzji społecznej Dorosłych Dzieci Alkoholików. Sformułowano następujące pytania badawcze:

1. Jaki jest obraz rodziny i dzieciństwa w percepcji Dorosłych Dzieci Alkoholików?
2. Jakie są rodzinne uwarunkowania ekskluzji społecznej w percepcji Dorosłych Dzieci Alkoholików?

Na podstawie literatury przedmiotu określono następujące hipotezy badawcze:

1. Obraz rodziny i dzieciństwa w percepcji Dorosłych Dzieci Alkoholików postrzegany jest przez pryzmat zaniedbania potrzeb dzieci i określany jako nie stwarzający warunków facylitujących prawidłowy rozwój człowieka.
2. Dorosłe Dzieci Alkoholików doświadczają problemów emocjonalnych.

3. Dorosłe Dzieci Alkoholików przejawiają trudności w relacjach interpersonalnych.
4. Dorosłe Dzieci Alkoholików mają niskie poczucie wartości.
5. Dorosłe Dzieci Alkoholików przejawiają skłonność do alkoholizowania się.
6. Dorosłe Dzieci Alkoholików doświadczają poczucia straconego dzieciństwa.

Charakterystyka badanej grupy

Badanie przeprowadzono w lutym 2011 r., w Łodzi, na terenie budynku, w którym działa stowarzyszenie świadczące pomoc i wsparcie Dorosłym Dzieciom Alkoholików. Uczestniczyło w nim 30 Dorosłych Dzieci Alkoholików (18 kobiet, 12 mężczyzn).

Większość badanych (66%) znajdowała się w przedziale wiekowym między 21. a 40. rokiem życia (20 osób). Najmniej liczna okazała się grupa wiekowa respondentów między 18.–20. rokiem życia (7% badanych). Wiek zawierający się w przedziale między 41. a 65. rokiem życia cechował 27% osób badanych (8 osób). Wszyscy badani pochodzili z Łodzi.

Stan cywilny badanych osób był zróżnicowany. Połowa badanych (15 osób) była stanu wolnego. W związku małżeńskim funkcjonowało 37% (11 osób), zaś rozwiedzionych i owdowiałych osób było odpowiednio 7% (2 osoby) i 7% (2 osoby).

Kolejną analizowaną zmienną był stan wykształcenia badanych. Okazało się, że wśród badanych podobna liczba osób deklarowała wykształcenie średnie 37% (11 osób) oraz wykształcenie zawodowe (33%). W badanej grupie zaobserwowano także podobny rozkład procentowy osób z wykształceniem podstawowym (16%) i wyższym (13%).

Rozpatrując wyniki ankiety wskazujące na aktywność zawodową badanych, stwierdzono, że 63% Dorosłych Dzieci Alkoholików (19 osób) było aktywnych zawodowo, zaś pozostała część grupy (37%; 11 osób) nie pracowała.

Charakterystyka metody badawczej

W badaniu zastosowano metodę ankiety, złożoną z 30 pytań. W celu sprawniejszego uporządkowania zbieranego materiału empirycznego podzielono ją na trzy poniżej omówione części:

Część pierwsza ankiety zastosowanej w badaniach pozwoliła na zebranie danych o charakterze społeczno-demograficznym, takich jak: płeć, wiek, miejsce zamieszkania badanych, stan cywilny, poziom wykształcenia, aktywność zawodowa.

Część druga ankiety dotyczyła danych związanych z doświadczeniami z dzieciństwa badanych osób. W analizie rozpatrywano: jakość atmosfery rodzinnej,

relacje badanych z rodzicami, kontakty badanych z osobą pijącą, poczucie bezpieczeństwa, występowanie przemocy w rodzinie, przebieg procesu wychowania, funkcjonowanie rodziny, obraz doświadczanych uczuć i emocji.

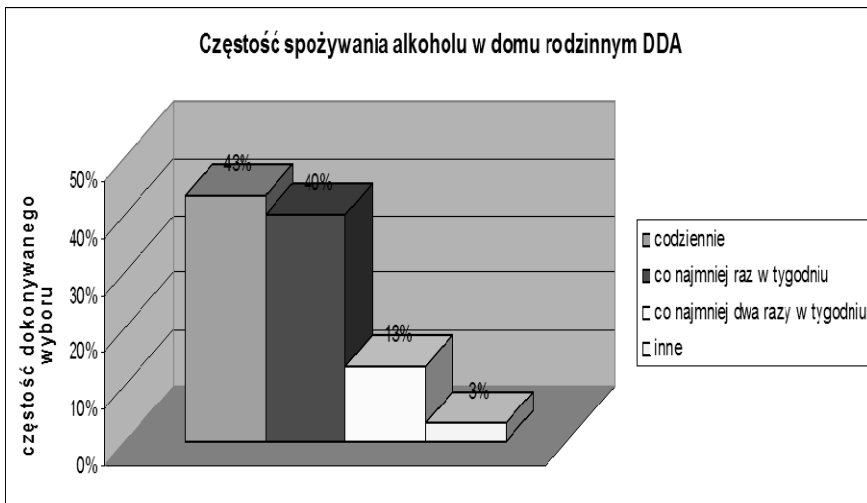
Ostatnia część ankiety umożliwiła zebranie danych dotyczących wybranych obszarów funkcjonowania badanych osób w okresie dorosłości: aktualna ocena funkcjonowania społecznego, relacje z innymi, poczucie własnej wartości, sfera emocji i uczuć, skłonność do nadużywania alkoholu.

Wyniki badań

Prezentację otrzymanych wyników badań podzielono na dwie części. W pierwszej części przedstawiono obraz rodziny i dzieciństwa w percepcji Dorosłych Dzieci Alkoholików. Natomiast druga część odnosiła się do określenia przez badane osoby wpływu dzieciństwa spędzonego w rodzinie na funkcjonowanie w dorosłym życiu, ze zwróceniem uwagi na społeczny aspekt życia.

W niniejszej części pracy autorka prezentuje wyniki badań dotyczące spostrzegania przez Dorosłe Dzieci Alkoholików swej rodziny pochodzenia.

Analizując materiał empiryczny, zauważono, że najczęściej wymienianym przez badanych członkiem rodziny, którego dotyczył problem alkoholowy, był ojciec (80%; 24 osoby badane udzieliły takiej odpowiedzi). Matkę, jako osobę nadużywającą alkoholu, wskazało 30% (6 osób) badanych Dorosłych Dzieci Alkoholików.

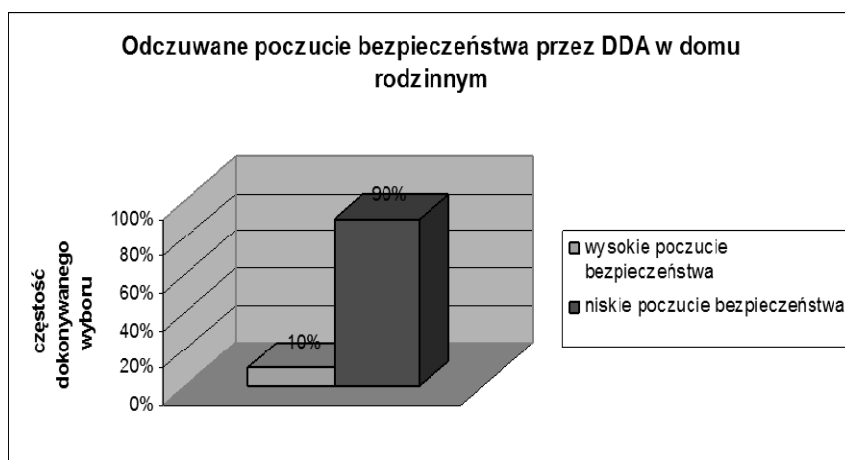

Rys. 1. Częstość spożywania alkoholu w domu rodzinnym DDA

Źródło: opracowanie własne.

Częstość spożycia alkoholu w rodzinach badanych osób może wskazywać na występowanie liczby sytuacji trudnych, przeżywanych przez dzieci na tym tle. Jak wynika z danych zawartych w ankiecie, 43% Dorosłych Dzieci Alkoholików deklarowało, że w ich rodzinnych domach alkohol był spożywany codziennie, natomiast 40% ocenia, że co najmniej raz w tygodniu. Pojawienie się alkoholu w domu co najmniej dwa razy w tygodniu deklaruje 13% badanych. Zatem można stwierdzić, że w perspektywie długofalowej jest on stale obecny w życiu rodzin badanych osób (wykres. 1).

Rodzinę, w której się wychowywały badane osoby, najczęściej określały jako nerwową (53%) oraz konfliktową (20%). Jako rodzinę nieszczęśliwą oceniło swą rodzinę 3% badanych, zaś jako szczęśliwą 7% badanych. Można sądzić, że niekorzystna atmosfera rodzinna miała znaczenie dla zaspokojenia podstawowej potrzeby dziecka, a mianowicie potrzeby bezpieczeństwa. Jak wynika z relacji Dorosłych Dzieci Alkoholików, 90% z nich odczuwało niski poziom poczucia bezpieczeństwa w swym rodzinnym domu (wykres 2).

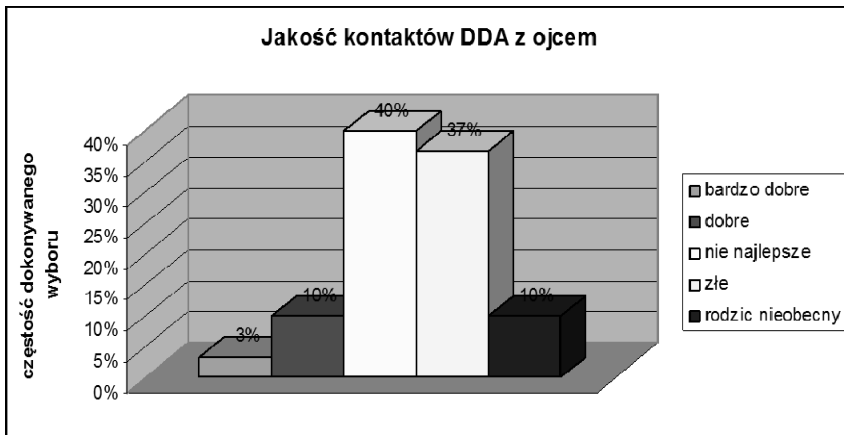
Wykres 2. Poziom odczuwanego poczucia bezpieczeństwa w domu rodzinnym DDA
Źródło: opracowanie własne.

Można sądzić, że deklarowana przez 67% badanych obecność przemocy fizycznej oraz przez 73% badanych obecność przemocy psychicznej miała fundamentalne znaczenie dla poczucia bezpieczeństwa dziecka z rodziny alkoholowej. Przez przemoc psychiczną badani określali: stosowanie wulgaryzmów (55%), poniżanie (50%) oraz groźby (9%).

Z zaspokojeniem potrzeby bezpieczeństwa badanych osób wiąże się także jakość relacji z rodzicami.

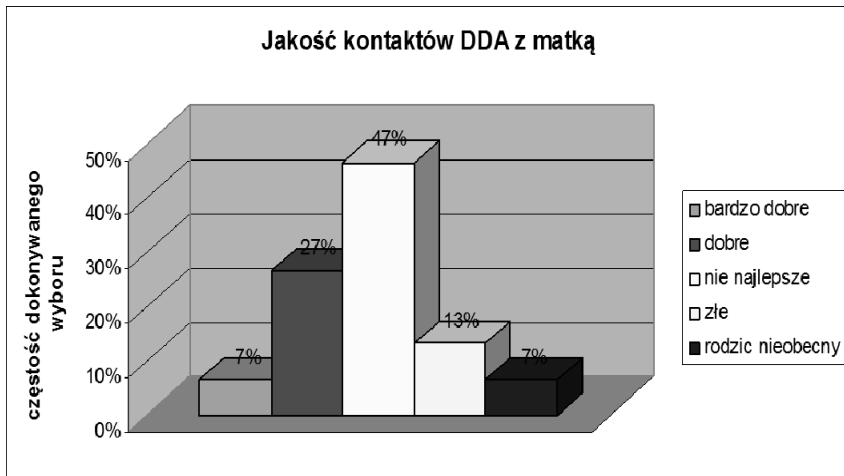
Oceniając jakość relacji z rodzicami, badane osoby zarówno w przypadku matki, jak i ojca najczęściej określały swe relacje jako nienajlepsze, odpowiednio

47% i 40%. W przypadku ojca 37% badanych wskazało na złe relacje, zaś odnosząc się do wspomnień dotyczących kontaktów z matką 27% oceniło je jako dobre. Złe relacje z matką miało 13% badanych. Niewielki procent osób ocenia swe relacje z rodzicami jako bardzo dobre (3% ocenia tak relacje z ojcem, zaś 7% ocenia tak relacje z matką). Badani wskazują na występujące w kontakcie z rodzicem poczucie jego braku dostępności, głównie psychicznej. W 10% oceniono tak relacje z ojcem, zaś 7% badanych ma takie zdanie o relacji z matką. Ilustrację graficzną przedstawionych wyników stanowią wykres 3 i 4.

Wykres 3. Relacje DDA z ojcem (w okresie dzieciństwa)

Źródło: opracowanie własne.

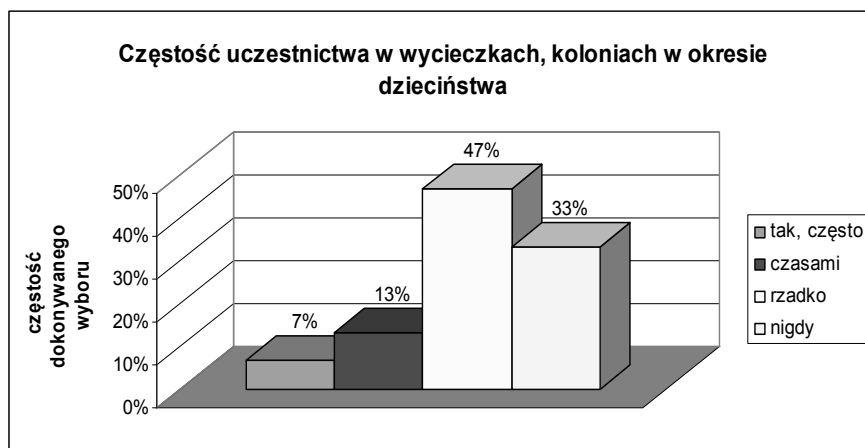
Wykres. 4. Relacje DDA z matką (w okresie dzieciństwa)

Źródło: opracowanie własne.

Tak negatywna ocena relacji z rodzicami przez DDA może wynikać z postępowania wychowawczego wobec dzieci. Analizując zebrany materiał empiryczny pod kątem doboru metod oddziaływań wychowawczych stosowanych w rodzinach badanych osób, okazało się, że dominowały kary, zaś nagrody były rzadkością lub nie występowały wcale. Wśród wymienianych kar najczęściej badani wymieniali słowne upominanie (87%), pozbawianie rozrywek (80%), kary fizyczne (40%). Z oddziaływań wychowawczych o charakterze nagrody pojawiły się głaskanie i tulenie dziecka (23%) oraz pochwały (13%).

Rozpatrując aktywność rodzin pochodzenia Dorosłych Dzieci Alkoholików, okazało się, że dotyczyła ona głównie wspólnego oglądania telewizji (60%) oraz spożywania posiłków (47%). Wspólne spacerowanie z rodziną dotyczyło 10% badanych osób, czytanie książek wspomina 7% badanych, zaś gry i zabawy z rodzicami – 3% badanych. Na brak wspólnie realizowanych z rodziną czynności wskazuje 20% Dorosłych Dzieci Alkoholików.

Dzieciństwo jest czasem zabawy, ale także nauki wielu cennych umiejętności. Poprzez uczestniczenie w wielu różnorodnych aktywnościach dziecko ma możliwość wszechstronnego rozwoju. Jedną z powszechnych i względnie dostępnych form spędzania wolnego czasu jest uczestnictwo dzieci w wycieczkach i koloniach. Badane DDA w 47% stwierdziły, że rzadko miały okazję do tego typu aktywności, zaś 33% badanych oceniło, że nigdy nie było na wycieczce czy na kolonii. Dla 13% badanych osób spędzanie czasu wolnego na wycieczkach i koloniach odbywało się czasami, zaś dla 7% często (wykres 5).

Wykres 5. Częstość uczestnictwa w wycieczkach, koloniach w okresie dzieciństwa DDA
Źródło: opracowanie własne.

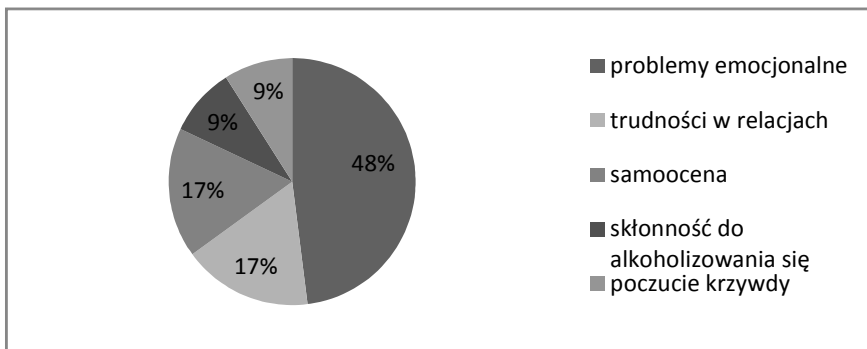
Ostatnim z przedstawianych w niniejszej pracy wspomnień z dzieciństwa Dorosłych Dzieci Alkoholików jest obraz dziecka, jakim się czuli w swych rodzinach. Wśród najczęściej wymienianych cech dziecka pojawiały się

następujące: spokojne (47%), przestraszone (40%), samotne (37%), śmiałe (37%), zamknięte w sobie (27%) oraz agresywne (7%).

W drugiej części pracy zostały zaprezentowane wyniki badań, odnoszące się do percepcji wpływu dzieciństwa spędzonego w rodzinie alkoholowej na funkcjonowanie w okresie dorosłości badanych osób.

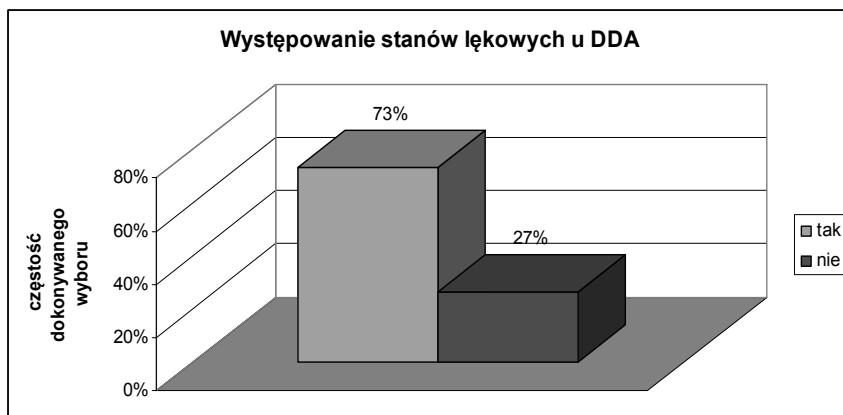
Jak wynika z przeprowadzonych badań, 77% badanych określiło jako znaczący wpływ pochodzenia z rodziny alkoholowej na swe dorosłe życie. Nie miało zdania w tej kwestii 17% badanych, zaś 7% oceniło, że takowy wpływ nie istnieje. Można się zastanowić, jakie obszary trudności w dorosłym życiu DDA wiążą z faktem pochodzenia z rodzin z problemem alkoholowym? Odpowiedź na powyższe pytanie może stanowić wykres 6. Wymienione przez badanych zaburzone obszary funkcjonowania dotyczą: problemów w sferze emocjonalnej, przejawiania trudności w relacjach z innymi ludźmi (szczególnie tych nacechowanych intymnością), nieadekwatnej samooceny, skłonności do alkoholizowania się oraz do odczuwania poczucia krzywdy, wynikającej z przekonania, że dzieciństwo i możliwość bycia dzieckiem zostały bezpowrotnie odebrane.

Wykres 6. Obszary trudności w dorosłym życiu spostrzegane przez DDA jako wynik dzieciństwa spędzonego w rodzinie alkoholowej

Źródło: opracowanie własne.

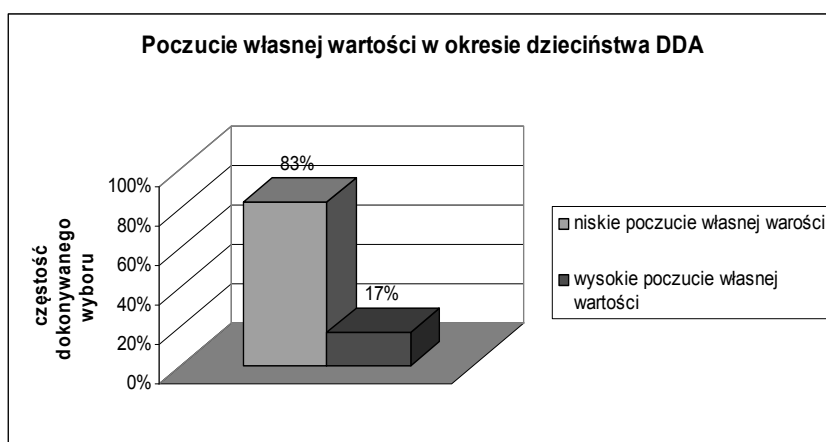
Jak wynika z danych przedstawionych na wykresie 6, połowa badanych osób (48%) wiąże występowanie problemów emocjonalnych z pochodzeniem z rodziny alkoholowej. Niewątpliwie, problemy te mają związek z przeżytym przez dziecko urazem psychicznym, trudnościami w wyrażaniu uczuć, a także w radzeniu sobie z trudnymi emocjami, pojawiającym się poczuciem samotności oraz izolacji od społeczeństwa, z doznawaniem stanów lękowych o różnym nasileniu. Jak wynika z przeprowadzonych badań, 73% badanych DDA doświadcza stanów lękowych (wykres 7), w tym 23% badanych deklaruje, że stany te dotyczą ich często, u 30% badanych stany te występują czasami, zaś 20% badanych stanów lękowych doświadcza rzadko.

Rys. 7. Występowanie stanów lękowych u DDA

Źródło: opracowanie własne.

Kolejnym obszarem funkcjonowania w okresie dorosłości, spostrzeganym przez DDA jako zaburzony w wyniku doświadczeń z dzieciństwa przeżytego w rodzinie alkoholowej, są relacje interpersonalne badanych. Jak się okazuje, znacząca część badanych DDA (80%) wykazuje skłonność do zawierania związków z osobami uzależnionymi. Tylko 20% badanych osób pochodzących z rodzin alkoholowych nie wiązało swojej przyszłości z osobą uzależnioną (wykres 8). Badane DDA wskazywały także na pojawiające się problemy w budowaniu bliskiej relacji z drugą osobą. Były one następujące: poczucie braku kompetencji w doborze odpowiedniego partnera oraz lęk przed zaangażowaniem w intymną relację z drugim człowiekiem występujące przy jednoczesnym istnieniu wyraźnej potrzeby bliskości.

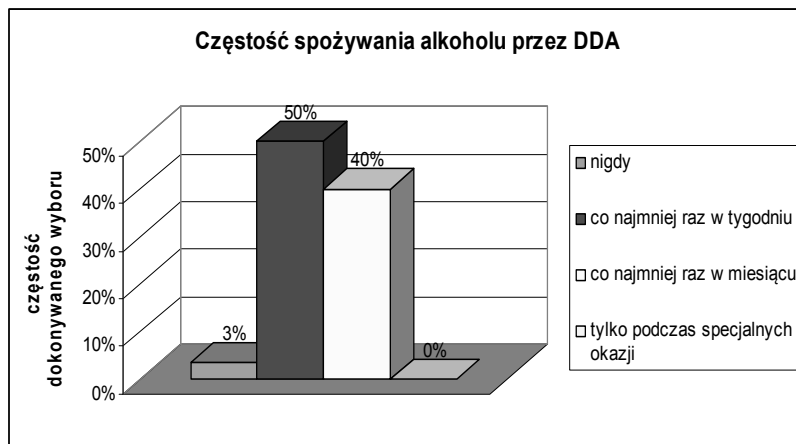

Rys. 8. Poziom poczucia własnej wartości u badanych DDA

Źródło: opracowanie własne.

Jednym z wielu czynników zaburzającym DDA relacje z innymi ludźmi może być poziom poczucia własnej wartości badanych. Uzyskane w tym zakresie wyniki badań wskazują, że 83% DDA cechuje niskie poczucie swej wartości. Charakterystyczny jest tu brak wiary we własne możliwości, doświadczanie poczucia niepewności i poczucie bycia gorszym od innych (wykres 8).

Dorośle Dzieci Alkoholików zmagają się również z problemem nadużywania, a czasem także uzależnienia od alkoholu. W ocenie badanych połowa z nich (50%) spożywa alkohol co najmniej raz w tygodniu, zaś 40% deklaruje, że pije alkohol co najmniej raz w miesiącu. Tylko 3% twierdzi, że nie spożywa alkoholu (rys. 9).

Rys. 9. Częstość spożywania alkoholu przez DDA

Źródło: opracowanie własne.

Reasumując, dzieciństwo spędzone w rodzinie alkoholowej wpływa negatywnie na wiele obszarów funkcjonowania człowieka zarówno w perspektywie krótkoterminowej, jak i długoterminowej, przyczyniając się w konsekwencji do ekskluzji społecznej Dorosłych Dzieci Alkoholików.

Podsumowanie

Z przeglądu literatury przedmiotu wynika, że jakość funkcjonowania rodziny stanowi fundament szczęśliwego i przebiegającego względnie bez zakłóceń okresu dzieciństwa. Jednakże we współczesnych czasach coraz częściej rodzina znajduje się pod naporem wielu niekorzystnych czynników, utrudniających prawidłowe realizowanie przypisanych jej funkcji, w tym sprawowanie opieki nad potomstwem (Matyjas 2008; Wałęcka-Matyja 2009; Wawerska-Kurs 2009).

Czynniki zagrażające funkcjonowaniu rodziny mają wieloraki charakter. Jeden z głównych problemów stanowi sytuacja społeczno-ekonomiczna kraju. Jak się okazuje, ma ona często negatywny wpływ na kondycję finansową rodzin, utrudniając zaspokajanie potrzeb jej członków. Bezrobocie, niskie płace, wzrost kosztów utrzymania oraz kształcenia, emigracja zarobkowa, spadek liczby zawieranych małżeństw, wzrost liczby rozwodów, patologie społeczne jak np. przestępczość czy alkoholizm to tylko niektóre z przejawów kryzysu, którego doświadcza rodzina (Tyszka 2002).

W niniejszej pracy uwagę skoncentrowano na roli dzieciństwa spędzonego w rodzinie alkoholowej i wynikającym z tego faktu konsekwencjom dla dorosłego życia człowieka. Uzyskane wyniki badań potwierdzają dotychczasowe dane zawarte w literaturze z tego zakresu.

Uwagę zwraca fakt, że w okresie dzieciństwa zdecydowana większość dorosłych dziś dzieci alkoholików nie czuła się bezpiecznie w domu. Decydowały o tym takie czynniki, jak: występowanie nerwowej, konfliktowej, nasyconej przemocą fizyczną i psychiczną atmosfery rodzinnej, niekorzystne relacje z rodzicami, proces wychowania nacechowany stosowaniem kar przy jednoczesnym braku nagród oraz ograniczona do oglądania telewizji i spożywania posiłków wspólna aktywność grupy rodzinnej.

Lęk i strach, poczucie winy oraz wstydu stale obecne w życiu dziecka z rodziny alkoholowej nie zniknęły wraz z przekroczeniem jednostki progu dorosłości. Przerodziły się natomiast w problemy emocjonalne, o podłożu lękowym, w trudności dotyczące zawierania trwałych relacji opartych na doświadczaniu intymności, znalazły odzwierciedlenie w niskim poczuciu swej wartości oraz poczuciu krzywdy, straty, że odebrano coś, czego nie ma szansy już odzyskać.

Mimo, że okres dzieciństwa jest uznawany przez wielu badaczy za kluczowy w kształtowaniu osobowości dziecka, a zwłaszcza tych sfer, które są związane ze społeczno-emocjonalnym wymiarem życia człowieka, nie należy go eksponować na tle innych okresów życia człowieka. Zgodnie bowiem z założeniami współczesnej psychologii rozwojowej zmiany rozwojowe zachodzą w całym cyklu życia człowieka, a nie jak wcześniej sądzono tylko do okresu młodości (Rostowska 2009).

Zatem godnym uwagi jest podkreślenie znaczenia aktywnej roli człowieka w kształtowaniu swojego życia, unikaniu ekskluzji, budowaniu odrębnych, pozytywnych wzorców rodzinnych, np. osoby, które potrafią wyrwać się z patogenne-go środowiska. Istnieje wiele przykładów pokazujących, w jaki sposób skuteczna, profesjonalna terapia uzależnienia wspomagana samopomocową działalnością klubów abstynenckich, grup AA (Anonimowi Alkoholicy) i grup DDA (Dorośle Dzieci Alkoholików) przyczyniła się nie tylko do uratowania życia wielu ludziom, ale i wywołała pozytywne zmiany związane z przezwyciężaniem bezrobocia, ubóstwa i marginalizacji tych osób oraz ich rodzin.

Bibliografia

- Białęcka-Pikuł M., Kiejar-Turska M. (2003), *Wczesne dzieciństwo*, [w:] Harwars-Napierała B., Trempała J. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Czapiński J. (2009), *Pojęcie wykluczenia społecznego*, [w:] Kotowska I. E. (red.), *Rynek pracy i wykluczenie społeczne w percepcji Polaków – diagnoza społeczna*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa.
- Firlit-Fensak G. (1995), *Rodziny wymagające szczególnej pomocy państwa*, [w:] Kurzynowski A. (red.), *Rodzina w okresie transformacji systemowej*, Wyższa Szkoła Pedagogicznego Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Warszawa.
- Kucińska M. (2002), *Dorosłe Dzieci Alkoholików*, „Charaktery”, nr 8.
- Luczak E., Przybysz M. (2002), *Rodzina alkoholowa a rozwój i wychowanie dzieci*, „Opieka – Wychowanie – Terapia”, nr 2.
- Marczak H. (1994), *Dzieci z rodzin dotkniętych alkoholizmem, ich sytuacja psychiczna i formy pomocy*, [w:] Kawula S., Machel H. (red.), *Młodzież a współczesne dewiacje i patologie społeczne. Diagnoza, profilaktyka, resocjalizacja*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Gdańsk–Toruń.
- Matyjas B. (2008), *Dzieciństwo w kryzysie: etiologia zjawiska*, Wydawnictwo Żak, Warszawa.
- Ochmański M. (1997), *Alkoholizm ojców a sytuacja rodzinna i szkolna dzieci*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Rostowska T. (2009), *Małżeństwo, rodzina, praca a jakość życia*, IMPULS, Kraków.
- Saraceno C. (2001), *Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept*, presented at the conference on Social Exclusion and Children, Institute for Child and Family Policy, Columbia University, 3–4 May 2001 (dostęp: www.childpolicy.org).
- Silver H. (1994), *Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms*, „International Labour Review”, vol. 133, no. 5–6.
- Sztander W. (1993), *Rodzina z problemem alkoholowym*, Wydawnictwo IPZiT, Warszawa.
- Tyszka Z. (2002), *Rodzina we współczesnym świecie*, UAM, Poznań.
- Wałęcka-Matyja K. (2009), *Struktura rodziny a zachowania społeczne młodzieży*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Wawerska-Kus J. (2009), *Dzieciństwo bez dzieciństwa*, Wydawnictwo DYWIZ, Warszawa.
- Widera-Wysoczyńska A. (2001), *Gdzie się podziało moje dzieciństwo*, „Charaktery”, nr 3.
- Woronowicz B. (1998), *Alkoholizm jest chorobą*, Wydawnictwo Polska Liga Trzeźwości, Warszawa.